

Сега литературни вест. Разпоредено е да получиш „Съвр. мисъл“, в последната книжка на която е типосан твоя „Многоцветник“¹² за „срам на хората и за страх на фтичките“ (Иванчо Йотата). Излязоха десетина номера от „М. библ.“, които също ще ти се пратят. Първият номер — Стодерберг — „Любовта е всичко“ — „Amor omnia“ — мой превод. 6—8 номера с „Вилхелм Тел“ — превод от Кирил Христов, 10—11 — преводни стихове от Вазова (успокой се: стари са преводите). Нашият сборник вече почна да се печати днес. Прашай по-скоро. С Димча (аз де) се ангажирахме да приготвим една българска антология с портрети на автори, но с претенции да даде само цвета на нашата поезия. Затова много-много второ и третостепенни автори ще бъдат изключени (ние и ти разбира се ще влезем). Ще я издаде Бакалов. „Съвременник“ спря. (Димитър стана и седна кръстом ноги, пак той го казва това — б. на п.). „Отлетяха сребробели левове от моя джеб, зер аз зяпам идеали като теб.“ Сега почвам аз, защото Димитър се епоизира¹³ вече. Изглежда, обаче, че аз съм твърде повече епоизиран, за да не мога да продължа писмото. — След дълга пауза почвам пак. Разправяхме с Митя за Антологията¹⁴ и четохме писмото, в което ти говориш за нея. И ние сме калпазани — не ти пишем по сума време, ама и ти си много нетърпелив. През паузата ние изменихме целта: ще влязат почти всички, които са написали нещо що-годе сносно. Молим съдействието ти. Хиляди поздрав. Димчо.

ЗА ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗ ОТ КРАЯ НА XVIII В.

ТРИФОН БАНКОВ

Сред най-ценните български ръкописни книги от XVIII в. е и Сборникът от 1796 г.,¹ писан от интересния книжовник поп Пунчо. Извънредно богат по съдържание, изпълнен с множество рисунки (и даже с два автопортрета на Пунчо!), създаден — и литературно, и графично — със стремеж за творчество,² този сборник е бил често пъти обект на изследване. От 1923 г.³

¹² „Многоцветник“ — цикъл стихотворения от Николай Лилиев, отпечатан в сп. „Съвременна мисъл“, септември 1910 г. В този цикъл се явяват за пръв път „Съмна в сънините градини“ и „Погасва споменът далечен“.

¹³ Фр. „изчерпа се“.

¹⁴ Антологията — През 1910 г. Димчо Дебелянов и Димитър Подвързачов подготвят и издават първата по рода си у нас антология на българската поезия. Това е известната „Българска антология“ — представя българската поезия от Иван Вазов насам, с портрети на авторите. С., 1910 с. 326. Включени са 38 автори с по няколко стихотворения и с кратки биографични данни за тях. Съставителите са се стремели към пълнота и са включили почти всички тогавашни поети с най-хубавите им стихотворения. В тази част от писмото, която публикуваме тук, няма дата, но от плика личи, че писмото е писано през септември 1910 г., когато Д. Дебелянов е стенограф във в. „Напред“ на Кръстьо Раковски.

¹ Народна библиотека „Кирил и Методий“, С., № 693. Описание на ръкописа вж. у Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна библиотека. Т. II. С., 1923.

² Отделен е въпросът, каква е същината на това творчество, в което компилативният момент играе твърде голяма роля.

³ Когато Б. Цонев печата статията „Един български книжовник от края на XVIII в. Поп Пунчо от с. Мокреш“ (Училищен преглед, XXII, 1923, кн. 1—3, с. с. 1—10), която бележи началото на научния интерес към книжовника.

досега езиковеди, палеографи, литературни историци, изкуствоведи и пр. са се занимавали и се занимават с ръкописа: анализ на неговите езикови особености,⁴ коментар и издаване на отделни произведения,⁵ изложение и преценка на неговата изобразителна част,⁶ цялостна оценка на ръкописа и на неговия автор на фона на българската книжнина от XVIII в.⁷ и т. н. и т. н. Разгледани вкупом, всички тези изследвания внушават: без да бъде сред първостепенните създатели на нашата култура от XVIII в., поп Пунчо и м а своето място в нея. И то не толкова във връзка с историческия принцип: щом явлението е съществувало и е отбелязало себе си, то трябва да бъде отчетено, колкото по линията на значимостта на това явление. А за да бъде анализирана и обобщена в пълнота значимостта на Поппунчовия сборник (неговата специфика като тип книга, същината на неговите текстове и илюстрации, писателските похвати на книжовника и т. н.), все още е нужно да се извърши немалко текстологическа и археографска работа, да се разплатят редица конкретни въпроси. И именно с такъв конкретен въпрос — анализирането на едно от произведенията, включени в Поппунчовия сборник, е свързана настоящата работа.

Всички текстове в сборника на поп Пунчо имат цена за литературния историк. Но безспорно с най-голямо значение за българската литературна история е делът в сборника, наречен от книжовника „История българская“ (л. 334^b—372^b). Дял, който включва: Първата преправка на „История славеноболгарская“ плюс обособения като самостоятелно четиво Паисиев текст за „цѣа Ассна стараго“ (л. 356^b—360^a) и два исторически разказа — за руския цар Петър и за цар Александър. Тук ще се занимаем с втория от тези разкази.

Текстът⁸ на това произведение се намира на л. 360^b—363^b и носи заглавието „Повесть радн цѣа Александрику“ — разказ, макар и малък по обем, е интересен от гледна точка на това, как на основата на част от една литературна творба може да се изгради нова, без резултатът да бъде непременно плагиатство.⁹ Интересен е този текст и като факт, който доочертава книжовния облик на поп Пунчо,¹⁰ а и от гледище на развитието на повествователните жанрове в нашата литература от XVIII в. И още един важен въпрос повдига този разказ — въпроса за съотношението между достоверността и недостоверността и за ролята на измислицата в нашата литература от края на XVIII в., но понеже той излиза от рамките на настоящата работа, тук само го отбелязвам.

⁴ V l. Š a u r. Poppunčov sbornik kak istočnik istoriko-dialektologičeskikh issledovani, Praha, 1970; Е. М. Кочев а. За народния характер на лексиката в сборника на поп Пунчо. — Изв. Инст. за бълг. ез., 1970, т. XIX.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. I, С., 1958; същият. Т. Стари славянски текстове. — Изв. Инст. за лит., кн. VI, С., 1958; Тр. Банков. Един български разказ от XVIII в. — Литературна мисъл, 1975, кн. 3; същият. За първата преправка на История славеноболгарская. — Език и литература, 1980, кн. 1; К. Мечев. Българска фолклорна прослава на Русия от края на XVIII век. — В: Руско-Балкански културни връзки през Средновековието. С., 1982, с. 182—190.

⁶ Е. Львова. Из истории болгарского искусства конца XVIII — первой половины XIX века. — Советское славяноведение, 1969, кн. 4; М. Стоянов. Украса на славянските ръкописи в България. С., 1973; А. В о s c h k o v. La peinture bulgare. Recklinghausen, 1974; А. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 64, прил. 314—317.

⁷ П. Динев. Първи възрожденци. С., 1942; Б. Ст. Ангелов. Поп Пунчо. — В: Съвременници на Паисий. 4. II, С., 1964, с. 149—167; Д. Петканова-Тотева. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 99—101, 190—196.

⁸ Публикуван е от Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. I. Цитатите тук са по това издание.

⁹ Разбира се, не искам да приписвам някакви особени писателски заслуги на поп Пунчо, тъй като подобни трансформации на литературните явления се срещат през цялото Средновековие. В случая имаме работа с компилация.

¹⁰ А че този разказ е негово дело, това, струва ми се, не подлежи на съмнение, тъй като произведението не само не се среща в нито един от познатите средновековни славянски ръкописи (според проверката в наличните техни описания), но е стилистично еднako с другата компилация в сборника — разказа за цар Петър, която със сигурност принадлежи на поп Пунчо.

Разглежданият разказ е заимствуван или, по-точно казано — компилиран по края на много разпространената и преписвана през Средновековието „Александрия“.¹¹ В случая поп Пунчо така е преработил това произведение, че то спокойно може да мине като повествование за смъртта на българския цар Александър, без това, разбира се, да отговаря на историческата истина. За да не бъде голословен и преди да се занимава с анализа на самия разказ, искам да посоча нагледно неговите връзки с „Александрията“, които са преди всичко фабулни. За целта ще приведа няколко текста от различни преписи на „Александрията“. Фабулните моменти, на които се опирам, са: намерението на Александровите приближени (= Антипатр) да убият Александър, поднасянето на смъртоносна чаша и най-вече скръбта на коня Буцефал (Дучипал) и убийството на отровителя.

Пунчо (с. 106)

Н ендеху сауги негови, що му беше хлѣбарь и ахчна и виночерпатель. Н договориху се тронцата да отрокуатъ цѣа Алѣксандрию, защо нмъ беше досадно ходене, свѣку годину да ходатъ сасъ цѣа на бой.

Искам да отбележа, че единствено цялостното съпоставяне на текстовете — нещо, което тук нямам възможност да направя, би довело да убедителна илюстрация на тезата за компилирането на разказа по „Александрията“. И ако фабулните моменти, които привеждам, не са достатъчни като аргумент, нека вниманието на изследователя да се насочи към самите текстове.¹³

Пунчо (с. 106)

Н үзе цѣека отроку и намаза на оноа дрьво дудое едннѣ лнсть сасъ отроку. (...) Н оми лнсто сасъ отрокуата у чашата и даде цѣу и напн се цѣ.

Пунчо (с. 107)

Предъ самрьтъ цѣеку трн-четирн дни конь цѣевъ, що го самъ цѣ издѣше, онъ токо ценан и копае сасъ нозе и нзъ очнте му слъзи течеху като град. Н ценан, и копае, и плаче конь за своего господина и умараше се конь отъ жалость. (...) Н найде

Александрия

Н се размыслѣвъ, оуструн зѣле на оубннствѣ егоже не трѣпаше соудна меданаа, ни стькланаа, ни ганненаа, но аене расѣдаше сѧ. Въ шловѣнъ оубо съоудъ еложи зѣле Антипатръ, и покрьеъ дръгымъ соудномъ жєлєзнымъ...¹²

Александрия

Антипатръ оубоиса н, растворѣвъ іад смртный, посла ко Ноулоу чашникѣ. Он же даде с енномъ Алѣксандрѣ. Н енезапоу іакѣ стрѣлою оударѣнъ бытъ ко срѣце.¹⁴

Александрия

Двчнпаль же ендѣ Алѣксандра оумирающа, жалостю поенишаеъ и мнѣго порѣжаеъ. нѣгама зѣмлю копае. Алѣксандръ же похѣатѣвъ его за грѣвѣ рѣ. Ш мнѧ мон кѣннѣ Двчнпале нектомѣ дръгы Алѣксандръ на тебе едседнѣтн имѧт. (...) Тогда Двчнпаль ско-

¹¹ За нея вж. с богато посочване на литература Е. А. Костюхин. Александър Македонский в литературной и фольклорной традиции. М., 1972.

¹² Цитатите са по изданието на В. Истрин. Александрия русских хронографов. Ч. 2. М., 1893. Приложения, Александрия первой редакции, с. 102.

¹³ Срв. например ркп. № 771, 772 и 773 в НБКМ, С., както и изданието на Л. Милетич. — В: Български старини, XIII, 1936.

¹⁴ В. Истрин. Александрия третьей и четвертой редакции, с. 341.

и дѣшманна црѣа енночерпатеа. Н фа- чнѣ и Врнѣиша за грѣло похѣатнѣ н на
 на гѣ сѣхъ зѣи н сѣхъ мѣ мѣсѣта сѣхъ зѣи земаю его прѣтиснѣхъ нѣгѣама до сѣмрѣтн
 ѡдѣ, н сѣи мѣ кѣстн н стаѣи сѣхъ нѣзѣ ѡченѣ.¹⁵
 стрини.

Могат да се дадат още примери, но мисля, че това е излишно, В случая нямаме работа с цялостна преработка на текста на „Александрията“, което е вече самостоятелна редакция, а само с видоизменение на една нейна малка част и въпросът е този факт да бъде установен.

Да се посочи изворът, от който поп Пунчо е почерпил текста на „Александрията“, за съга не е възможно. Характерът на компилацията е такъв, че затруднява извънредно много клиришето на нейната подложка. Въз основа на някои езикови и фабулни особености може да се допусне, че разказът възхожда към текста на Сръбската „Александрия“.¹⁶ От друга страна пъ, Руската „Александрия“ притежава една характерна особеност, свързана с нейното разпространение, която е предпоставка за усвояването ѝ от поп Пунчо. Руската „Александрия“ „имае ту особеност, что между тем как Сербская Александрия распространена была в отдельных списках, наша читалась только в хронографах; отдельные списки ее не сохранились, а если иногда и попадаются, то они суть извлечения из хронографов.“¹⁷ Руските хронографи в ръкописни и печатни издания, както и техни извадки в руски старопечатни книги са едни от главните извори на поп Пунчо при написването на неговия сборник.¹⁸ Така че възможно е текстът на „Александрията“ да е взет от руски ръкопис или по-вероятно от руска старопечатна книга. Но сред запазените в българските книгохранилища руски старопечатни книги подобен текст не се намира.

Внимателният прочит на текста на разказа показва, че освен някои общи фабулни моменти други допирни точки с „Александрията“ той няма. Тук не срещаме истинските имена на героите, няма я истинската мотивировка на техните действия, не намираме и последователността на изложението от оригиналния текст на „Александрията“, най-сетне не е еднакво въздействието на разказа и на съответния епизод от „Александрията“. Дидактичността на Сръбската „Александрия“ отсъства от разказа. Образът на царя няма нищо общо с идеализирания образ на Александър, така харесван от отците на църквата, които „приводят примери его мудрости, справедливости, воздержания и милосердия и цитируют его изречения“¹⁹. В разказа Александър е просто един воин, силен и смел, който „каде ѹдѣше, сѣхъ божиѣмъ повелѣиѣмъ сѣе ѹдѣ-иналь“. Повече податки за него няма. Тук Александър е личността, около която се развива действието, но в самото действие той не участва. Въздействието на неговите предсмъртни думи и дела го няма, защото липсват съответните пасажии от „Александрията“. Вниманието от тъй популярните през Средновековието Александрови думи за преходността на всичко земно и предопределеността на човешките деяния е пренесено върху една случка — върху смъртта на човек, който е всичко друго, но не и средновековната представа за Александър Македонски.

Колкото до останалите образи, то те са само набелязани без всякаква индивидуална характеристика. Това се отнася за хлебаря, „ахчията“ и виночерпеца, чието намерение да отровят Александър е продиктувано от нежеланието да воюват непрекъснато.

Малко по-иначе стои въпросът с коня на Александър — Буцефал. Твърде живо е нарисуван той в разказа, много ярки са неговите постъпки — нещо, което го представя зримо

¹⁵ Цитирано по ръкопис № 434 от НБКМ. С., л. 177б—178а.

¹⁶ Срв. Р. Маринковић. Сръпска Александрида. Историја основног текста. Београд, 1969.

¹⁷ В. Истрин. Александрия русских хронографов, с. III.

¹⁸ Вж. П. Атанасов. Руските старопечатни книги и българските дамаскинири. — Език и литература, 1974, кн. 6; същ и т. Московские печатные Прологи и болгарские рукописные книги XVII—XVIII вв. — В: Сб. Рукописная и печатная книга. М., 1975.

¹⁹ А. Веселовский. Из истории романа и повести. Вып. I. Греко-византийский период. — СБОРЯС, т. X, 2, СПб., 1886, с. 421.

пред читателя. Интересно е, че когато описва скръбта на коня по умрелия господар, поп Пунчо си служи със силни думи и с експресивна постройка на изречението: „Онъ токо ценан, н копае, н плаче конь за своего господина н умараше се конь отъ жалостъ“ (с. 107). Наистина този момент е характерен и за оригиналния текст на „Александрията“, но тук поп Пунчо е вложил доста свое в лексиката и постройката на самите изречения, от което епизодът придобива изразителност и релефност.

И още една особеност на разказа: докато, както пише Е. Костюхин, „епизоды, проникнуты религиозной идеей, сближают Александрию с популярными в древней Руси²⁰ христианскими произведениями, с поучительной литературой“²¹, то в Поппунчовата компилация поучителността отсъствува — нещо, което е в пълен разрез с всички останали четива в неговия сборник. „Светският“ характер на разказа, който няма нищо общо с християнско-религиозната окраска на Сръбската и Руската „Александрия“, представя едно съвсем ново явление в дамаскинарската книжнина. Изобилствуваша с поучителни, нравствено-дидактични и с чисто религиозни произведения, тази книжнина е чужда на жанра на фабулния, развлекателния разказ, в който бързината на действието придава драматизъм на разказваните събития. С право, струва ми се, можем да приемем, че разказът за смъртта на цар Александър е не само компилация по един известен текст, но и произведение със свой облик. Ето защо присъствието на този разказ в сборника на поп Пунчо е факт със значение за българската литературна история.

Самият разказ е написан непретенциозно, с познания и от други компилативни произведения в сборника стремеж за демократизация на езика и въвеждане на пряка реч на местата, където тя отсъствува в оригинала. Трябва да се отбележи, че „известни художествени качества на разказа са очевидни. Преди всичко авторът опоеитизирва случката, разказана твърде увлекателно. Дава няколко кратки случки, свързани със смъртта на цар Александър. Характерни са честите сравнения и натрупвания на няколко глагола, когато авторът иска да представи някое по-силно преживяване.“²²

Разглежданият разказ е включен от поп Пунчо в дяла „История болгарская“ на неговия сборник. Както виждаме обаче, разказът няма нищо общо с българската история и се явява само като едно занимателно произведение, което не отговаря на духа на Паисиевата История и на разказа за покръстването на русите. Защо тогава е тук?

Една от характерните отлики на поп Пунчо като книжовник е проявата на съзнателност и собствен критерий при подбора и представянето на застъпения в сборника му литературен материал. Наличието на разказа за цар Александър в дяла „История болгарская“ е проява точно на тази съзнателност. В началото на разказа четем следния пасаж, който изяснява поставения въпрос: „Той црь Александъ когн дигну войску да се вие сась гърци (разр. м. — Т.Б.) н би се за много време. (...) Све ходи н виеше се непрестано. Н каде ударше сась божию покланениемъ све е наденкаль, н никако не престааше отъ бой, све виеше кониство“ (с. 106). В съзвучие с общата патриотична насоченост на преправката на Паисиевата история е и разглежданият разказ, стига, разбира се, да се приеме, че лицето, за което се говори в него, е български цар. Защото посочването, че цар Александър се е бил цели четиридесет години с гърците и непрекъснато е печелил битките с тях, е извор на патриотична гордост. И вероятно точно това е имал пред вид поп Пунчо, когато е написал разказа и го е включил в дяла „История болгарская“.

Разказът за смъртта на цар Александър доизяснява някои черти от книжовния облик на поп Пунчо. На първо място тук трябва да се изтъкне неговата способност да преработва сполучливо литературните материали, които е прочел, и да ги препредава в раздвижена форма, която ги прави по-лесни за възприемане. Освен това нужно е да се отбележи и стремежът на автора към отразяване на такива подробности, които са познати и известни на читателя

²⁰ И в нашите земи.

²¹ Е. Костюхин. Александр Македонский. . . , с. 47—48.

²² Б. Ст. Ангелов. Из старата. . . , т. I, с. 105.

както и употребата на народни думи и несложни обрати на мисълта — нещо, което по начало е свързано с демократизаторските тенденции в дамаскинарската книжнина.

В заключение искам да отбележа следното: струва ми се, че разгледаният тук разказ не би трябвало да се оценява и приема единствено сам за себе си. Вярно, той има характер на цялостна, завършена (макар и къса) литературна творба и в това отношение представя интерес от гледище на историята на българския разказ. Но неговият смисъл и насочеността му изпъкват най-вече в контекста на преписаната и редактирана по своеобразен начин от поп Пунчо Паисиева история. Двамата разказа — за цар Петър и за цар Александър — не са механично прилепени към текста на тази история, а, както личи по всичко, са написани и са включени в дяла за българската история съвсем целенасочено. А това вече налага и оценката им от съответното гледище: като специфични творби, които се вливат в общия поток на българските историографски произведения от XVIII в. Творби, които в жанрово отношение са исторически разкази, разкриващи една от линиите на Паисиевото въздействие върху българската литература от втората половина на XVIII в. — импулса за създаване и разпространение на историческо четиво, в което патриотичният момент е главното.